

Plazi v díle malíře Caravaggia

Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571–1610) byl jedním z nejvýznamnějších, ale také nejkontroverznějších italských malířů a zásadně ovlivnil vznik barokní výtvarné scény. Působil v Římě, Neapoli, na Maltě a Sicílii. Realistickým využitím modelů „z ulice“ a malířskou technikou šerosvitu (*chiaroscuro*) vytvořil během relativně krátké doby svého života řadu děl, která nesmazatelně ovlivnila dějiny umění a jsou dnes široce obdivovaná. Ve třech jeho dílech významně figurují plazi. Společně se na ně se srovnáním s dobovými díly s podobnou tematikou podíváme a pokusme se určit zoologické druhy zobrazených plazů a odhalit významovou symboliku, kterou jim Caravaggio přisoudil.

Jaká ještěrka kousla Maria Minnitiho?

Obraz Chlapec kousnutý ještěrkou je jedním z prvních, které Caravaggio namaloval v Římě (obr. 1). Verze z r. 1596 se nachází v londýnské Národní galerii, druhá verze z r. 1600 ve sbírce Nadace Roberta Longhiho ve Florencii. Ústřední postavou obrazu je kudrnatý mladík téměř ženského vzezření – modelem byl malíř Mario Minniti, později působící na Sicílii, s růží za uchem a nahým ramenem, provokativně vystrčeným kupředu, který reaguje divoce a s přehnanou hrůzou na kousnutí ještěrky ukryté mezi ovocem a květinami před ním.

Ještěrka zde představuje hořká překvapení, která v životě čekají na mladého

člověka. Bolest (a smrt) se mohou skrývat v místech potěchy smyslů, zde mezi růžemi a zralými plody (Langdon 2002). Jiní historici umění poukazují na skrytý erotický podtext – růže v chlapcových vlasech a třešně na stole jsou znaky smyslnosti (Guasti a Neri 2018). Domýšlíme, že ještěrka kousnutím upozorňuje na rizika spojená s naivitou mládí či lidskou smyslností.

Caravaggio si motiv možná vypůjčil z díla Dítě kousnuté rakem (1554) kremonské malířky Sofonisby Anguissoly, dnes k vidění v Národním muzeu Capodimonte v Neapoli (obr. 2). Tento obraz vyjadřuje rozdílné emoce plačícího kousnutého chlapce Asdrubala, malého bratra Sofonis-

1 Chlapec kousnutý ještěrkou. Michelangelo Merisi da Caravaggio (1596)

2 Dítě kousnuté rakem (výřez). Sofonisba Anguissola (1554)

3 Ještěrka zední *Podarcis muralis nigri-ventris*, dospělá samice. Foto H. Janz, Martinsicuro, Itálie, 9. září 2017 (www.lacerta.de)

by, a usmívající se přihlížející dívky, jedné ze Sofonisbiných mladších sester. Otec zmíněné malířky poslal kresbu k posouzení věhlasnému Michelangelovi Buonarrotimu a ten ji po letech daroval svému příteli Tommasu Cavalierimu.

Určení druhu ještěrky je poněkud komplikované vzhledem k tomu, že na obraze není znázorněna celá. Z běžných druhů vyskytujících se na místech, kde autor působil, se jako nejpravděpodobnější jeví ještěrka zední (*Podarcis muralis*). Ta má poměrně velké rozšíření od severního Španělska po jih Balkánu i severozápad Malé Asie, a také variabilitu zbarvení. Někteří jedinci mají výrazné světlé pruhy v laterální části těla v kombinaci s tmavě hnědým podkladem (jak je zřejmé na Caravaggiově verzi obrazu z Londýna).

Pevninská Itálie představuje primární oblast výskytu ještěrky zední, odkud se šířila do ostatních částí Evropy (např. Bellati a kol. 2011 nebo Yang a kol. 2022). Na Apeninském poloostrově a v přilehlých částech pevninské Itálie se vyskytuje několik fylogenetických linií. Zmíněná variabilita zbarvení vedla k popisu různých poddruhů. Z Itálie se tradičně rozlišují *P. muralis muralis*, *P. m. maculiventris*, *P. m. nigri-ventris* a *P. m. breviceps*, z jednotlivých Toskánských ostrovů v Tyrhénském moři mezi Korsikou a střední Itálií pak bylo popsáno 7 dalších poddruhů (např. *P. m. colossi* z Elby), jejich platnost je ale někdy považována za spornou. Na většině území střední Itálie žijí jedinci velmi tmavého poddruhu *P. m. nigri-ventris* (obr. 3), v jejíž nejjižnější části země je o něco světlejší *P. m. breviceps*. Vzhledem k tomu, že tento druh je v Itálii poměrně běžný a často obývá zděné stavby, je pravděpodobné, že se Caravaggio s ještěrkou zední setkal. Nejběžnější ještěrce jižní Itálie – j. italské (*P. siculus*) – se vyobrazení podobá méně.

Hadi svíjející se kolem hlavy Medúzy

Záhy po dokončení předcházejícího obrazu vytvořil Caravaggio v r. 1597 pro kardinála Del Monte zvláštní artefakt Hlava Medúzy (obr. 4), dnes k vidění v Galerii Uffizi ve Florencii. Ten dílo daroval velkovévodovi toskánskému Ferdinandu I. Medicejskému. Výjev je namalován na plátně nataženém na vypouklém štítě z topolového dřeva. Původně bylo dílo vystaveno jako rekvizita ve velkovévodově zbrojnici uprostřed rytířských brnění. Pro připomenutí starořeckého mýtu – Medúzu s hlavou plnou hadů místo vlasů zabil řecký hrdina Perseus. Nesměl se na ni podívat, aby nezakameněl, použil proto štít jako zrcadlo, ve kterém Medúzu sledoval, a usekl jí hlavu. Hlavu Perseus uložil do brašny a z kapající krve Medúzy se zrodili jedovatí hadi.

Caravaggio zachytil Medúzu ve chvíli, kdy se sama zahlédne v zrcadle a s výkřikem hrůzy si uvědomí svůj osud. Její tuhnoucí krev stéká po vypouklém povrchu štítu. Useknutá hlava působí, jako by z povrchu štítu vystupovala a vrhala na něj stín. Caravaggio plně využívá iluze dané konvexní plochou, takže Medúza vypadá, jako by se na nás dívala velmi zblízka. Jsme vtazeni do děje se silně působivým posmrtným námětem. Dílem ovlivněný básník Giovanni Battista Murtola po zhlédnutí Caravaggiovy Medúzy napsal (přebásnila Gisela Kubrichtová):

„Je tohle Medúza, s vlasy vyzbrojenými tisíci jedovatých zmijí?”

Ano, ano, cožpak nevidíte, jak koulí a bodá očima?”

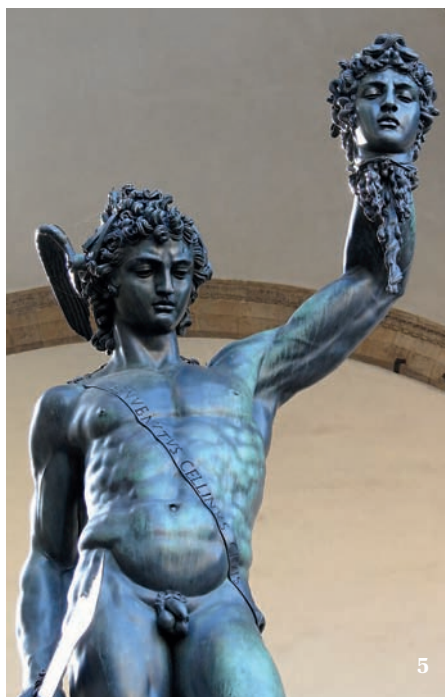
Uteč, uteč před její zlobou, před jejím opovržením, neboť když zachytí pohled tvůj, v kámen tě promění.“

Tehdejší Florencie Medicejských a kardinála Del Monte byla s tématem useknuté hlavy Medúzy již spojena. Na Piazza della Signoria stál a i dnes stojí Perseus s hlavou Medúzy (1545–1554, obr. 5) Benvenuto Celliniho, který měl symbolizovat vítězství Medicejských nad Florentskou

republikou a být protikladem Michelangelova Davida, zosobňujícího vítězství lidu nad mocnými Medicejskými. Velkovévoda Cosimo II. Medicejský také vlastnil obraz Hlava Medúzy od Leonarda da Vinci, který se ale nedochoval. Dlouho byl za toto dílo považován obraz, jehož autorství se dnes přisuzuje neznámému vlámskému malíři z okruhu Otty Marsea van Schriecka, vytvořený až kolem r. 1600 (obr. na 3. str. obálky).

Je možné, že bylo záměrem Caravaggiova mecenáše kardinála Del Monte, který Hlavu Medúzy přivezl z Říma do Florencie, aby Caravaggio poměřil síly s da Vincim, slavným lombardským předchůdcem.

Murtola sice viděl kolem Caravaggiovy Hlavy Medúzy tisíce jedovatých zmijí, ale my jsme jich napočítali nejméně 9. Zmije, které hlavu obklopují, jsou údajně převza-

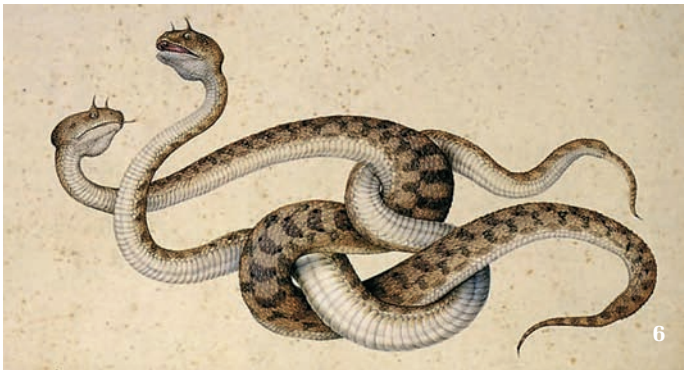
- 4 Hlava Medúzy. Caravaggio (1597)
- 5 Perseus s hlavou Medúzy. Benvenuto Cellini (1545–54). Foto I. Literák
- 6 Zmije rohatá (*Cerastes cerastes*). Jacopo Ligozzi (1577)
- 7 Zmije skvrnitá, dřívě jurská (*Vipera aspis francisciredi*). Foto W. Seiler, Pienza, Itálie, 15. května 2005 (<https://www.wikiwand.com/en/>)
- 8 Hlava Medúzy. Peter Paul Rubens a Frans Snyders (1617/1618)
- 9 Užovka pardálí (*Elaphe quatuorlineata*). Foto C. Catoni, Apeniny, Itálie, 31. května 2003 (<https://cs.wikipedia.org/wiki>)
- 10 Madona s hadem. Caravaggio (1605/1606)

ty z kresby severoafrických zmijí rohatých (*Cerastes cerastes*) Jacopa Ligozziho (obr. 6, Langdon 2002). To ale vylučujeme a za Caravaggiovu předlohu považujeme zmiji skvrnitou, dřívě zmiji jurskou (*Vipera aspis*). Tato zmije se vyskytuje v celé Itálii a vyobrazení odpovídá typickým znakům druhu (kresba hřbetu některých jedinců sice méně, zbarvení břišní strany výstižně).

Ve většině severní Itálie a ve střední Itálii žije poddruh *V. a. francisciredi* (viz obr. 7). Základní barva jeho těla je šedo-hnědá, u některých jedinců až do jemně oranžova. Je velice pravděpodobné, že se autor s tímto hadem během života potkal a díky tomu ho zobrazil poměrně věrně. Výběr zmije skvrnitě jako nejběžnějšího druhu jedovatého hada v oblasti autorova působení je pochopitelný. Je zodpovědná za 90 % uštknutí v Itálii, přičemž jed má silnější než naše zmije obecná (*V. berus*).

Někteří autoři si pro vyobrazení hadů na hlavě Medúzy nevybrali jedovaté druhy. Hadi Medúzy od vlámského malíře z okruhu Otty Marsea van Schriecka jsou užovky *Natrix helvetica*. Až do r. 2017 byly součástí druhu užovka obojková jako poddruh *N. natrix helvetica*, ale na základě analýzy DNA a odhalení úzké zóny kontaktu mezi taxony *natrix a helvetica* a jejich omezené hybridizace byl poddruh *helvetica* povýšen na samostatný druh (Kindler a kol. 2017). Další vlámský autor, který zobrazil Medúzu s hlavou plnou jedovatých hadů, byl Peter Paul Rubens. Jeho dílo vzniklo ve spolupráci s vlámským malířem zvířat Fransem Snydersem (obr. 8). Snyders na obraze namaloval hady dvou druhů – užovku *N. helvetica* a užovku hladkou (*Coronella austriaca*). A také další zvířata, z plazů zdá se i slepýše křehkého (*Anguis fragilis*). Dílo z období let 1617/1618 má dvě verze, jedna je uložena ve sbírkách Moravské galerie v Brně a patří k největším skvostům mezi uměleckými díly na našem území. Obraz se do Brna dostal v r. 1818, kdy ho Joseph I. hrabě von Nimptsch věnoval tehdejšímu Františkovu muzeu, jehož sbírky dnes tvoří základ fondů starého umění Moravské galerie. Po důkladné analýze se ukázalo, že brněnská verze na dřevě je časnější než známější verze na plátně, dnes vystavená v Kunsthistorisches Museum ve Vídni. I tento obraz na plátně ale pobýval téměř 200 let (1685–1876) u nás v Praze.

V této souvislosti stojí jistě za zmínku, že Rubens během své rané kariéry (po r. 1600) pobýval v Římě a Caravaggiova tvorba na

něj měla přímý vliv. Jeho zhlédnutí Caravaggiovy Hlavy Medúzy mohlo být inspirativní pro pozdější vytvoření podobného díla podle vlastní představy.

Na jakém hadu stojí Panna Maria spolu s Ježíškem?

Obraz Madona s hadem – Madonna dei Palafrenieri, Madona podkoních – byl Caravaggiem vytvořen na přelomu let 1605 a 1606 pro oltář Palafrenierů (Společnost podkoních) v příčné lodi vatikánské baziliky sv. Petra (obr. 10). Na oltáři pobyl jen dva dny nebo nejvýše měsíc, poté byl přenesen do soukromé sbírky kardinála Scipiona Borgheseho. Tehdejší životopisec italských barokních umělců Gian Pietro Bellori shrnuje: „Z menšího oltáře ve vatikánské bazilice sv. Petra byl obraz sejmut, neboť na něm byla vyobrazena Panna Maria urážlivě a Ježíš jako nahý chlapec.“ Obraz byl přenesen do Vily Borghese v centru Říma, kde ho najdeme dodnes.

Námět vychází z pasáže Starého zákona, z knihy Genesis (3:15), kde Bůh říká hadovi, který pokoušel Evu: „Protože to učinil, buď proklet, vyvržen ode všech zvířat a ode vši polní zvěře. Polezeš po břiše, po všechny dny svého života žrát budeš prach. Mezi tebe a ženu položím nepřátelství, i mezi símě tvé a símě její. Ono ti rozdrtí hlavu a ty jemu rozdrtíš patu.“ (Písmo svaté Starého a Nového zákona, ekumenický překlad, Praha 1985; neméně poetický překlad nabízí M. Vlašín v článku o mapování plazů v Živě 2021, 6: CCVII–CCVIII).

Caravaggiův obraz znázorňuje zničení hada jako symbolu prvotního hříchu. Šlo o kontroverzní motiv, protože římská katolíci tvrdili, že had byl rozdrcen Pannou – symbolem církve, která jediná má právo odpouštět hříchy. Němečtí protestanti naproti tomu věřili, že to byl Ježíš, který tak učinil. Tedy že hříchy jsou odpouštěny přímou božskou shovívavostí. V r. 1569

vydal papež Pius IV. bulu, kterou stvrdil, že hada porazila Panna Maria s pomocí svého syna.

Caravaggio námět vykreslil dokonale. Z tmavého pozadí vystupují tři sochařsky pojaté postavy – Panna Maria, Ježíšek a svatá Anna, která hraje podstatnou roli při vykoupení hříchu jakožto symbol milosti a neposkvrněného početí Panny Marie. Všechny osoby hledí na hada, kterému Panna Maria šlape na hlavu, přičemž na jejím chodidle je chodidlo Ježíška, který se na zaslápnutí hlavy hada rovněž podílí. Tím je zdůrazněn význam Panny Marie ve vykoupení lidstva. Mateřství Panny Marie je podtrženo jejím něžným výrazem, Ježíšek uskakuje v přirozeném úděsu a jeho strach je zřejmý z úzkostlivého pohybu

rukou. Výrazná a dojemně lidská nahota Ježíškova odkazuje na nevinnost Adama a Evy před zhrěšením (London 2002). Kompozice vychází z obrazu Madona s dítětem a hadem Ambrogia Figina (1583), nyní v milánském kostele Sant' Antonio Abate, který zřejmě utkvěl Caravaggiovi v paměti z doby jeho mládí. V Miláně se totiž narodil a pobýval tam a v blízkém městečku Caravaggio až do odchodu do Říma.

Jaký had ale na obraze symbolizuje prvotní hřích? Podle nás jde o užovku pardálí (*Elaphe quatuorlineata*, obr. 9). Tento had se vyskytuje ve střední a jižní Itálii, dále na pobřeží Jadrana a na jižním Balkáně. Dorůstá délky až 2 m. Typickým znakem dospělých hadů jsou dva tmavé pruhy na bocích. Podkladová barva je hnědožlutá, zbarvení se zesvětluje směrem k břišní části těla. Tito hadi jsou známí klidnou a nekousavou povahou. Na člověka zpravidla nereagují rychlým útekem a lze s nimi bez obav manipulovat. Dobře se proto hodí v Itálii pro hadí slavnost Festa dei Serpanti di Cocollo, kde je místní obyvatelé na jaře každoročně odchytávají a pokládají na sochu svatého Dominika. Hadí na soše v klidu zůstávají po celou dobu slavnosti. Doplňme, že v jižní Itálii žije i užovka italská (*Zamenis lineatus*), která má rovněž podélné tmavě hnědé pruhy, ale zpravidla ne tak výrazné a ve srovnání s hadem na plátně i s užovkou pardálí má subtilnější stavbu těla.

Při procházení našich i světových galerií si můžeme všimnout řady přírodních motivů v dílech starých mistrů, přičemž dokonalost jejich zobrazení i významová symbolika bývá často překvapivá. Byla by škoda jim nevěnovat pozornost.

Seznam použité literatury je uveden na webové stránce Živě.